

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**BRİTANIYA VƏ AMERİKA MEDIA DİSKURSUNDA
ABREVIATURLARIN STRUKTUR-SEMANTİK VƏ
FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 5708.01 — German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aidə Məhəmməd qızı Cəlilzadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan - 2023

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Filologiya elmləri doktoru, professor
Səadət Məmməd qızı Zeynalova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İsmixan oğlu Hacıyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdın oğlu Cəfərli

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, dosent
Şəfaqət Abdulla qızı Mahmudova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi kommunikasiyanın bir çox sahələrində təkrarlanan sözlərin, xüsusən də təkrarlanan mürəkkəb söz birləşmələrinin daha qısa və sadə vahidlərlə əvəz edilməsinə olan tələbi kəskin şəkildə artırmışdır. Bu amilin təsiri nəticəsində abreviasiyadan və onun nəticəsi kimi meydana çıxan abreviaturlardan istifadə olunmasına meyil xeyli dərəcədə güclənmişdir. Qeyd edilən cəhət abreviaturların linqvistik statusunun, onların yaranma prinsiplərinin, qanunauyğunluqlarının, struktur, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini aktuallaşdırmışdır.

Dilçilikdə abreviasiya və abreviatur məsələsi yeni deyildir. Müxtəlif dillərin materialları əsasında bu məsələyə aid araşdırma və tədqiqatlar aparılmışdır. Qeyd olunan problemə yenidən müraciət olunmasının başlıca səbəbi abreviasiya mexanizminin konkret və dəqiq prinsiplərinin yoxluğudur. Bununla yanaşı, beynəlxalq dillərdə, xüsusən də ingilis dilində yeni yaradılan abreviaturların sayının sürətlə artması onların dekodlaşdırılması, deşifrəsi, orfoqrafiya və orfoepiyası ilə bağlı olan çətinliklərin meydana çıxmasına zəmin yaranmışdır. Bu da dilçilikdə abreviaturlar məsələsinin bir qədər fərqli aspektdə təkrar gündəmə gəlməsini reallaşdırır. Fərqli aspektdən yanaşma abreviaturların yaranma xüsusiyyətlərini və işlənmə sferalarını əhatə edir, onların sözdüzəltmə vasitəsi kimi rolunu aydınlaşdırmağı nəzərdə tutur.

Dil materiallarının təhlili göstərir ki, abreviaturlar ən çox hərbi, iqtisadiyyat, tibb, İKT terminologiyalarında və mətbuat dilində istifadə olunur. İnformasiya mübadiləsində mühüm rol oynayan kütləvi informasiya vasitələrində abreviaturların işlənmə xüsusiyyətləri, onların media diskursunda funksionallığı ilə bağlı məsələlər tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb edir. Media diskursda baş verən abreviasiya prosesinə diqqətin artırılması təsadüfi deyildir. Belə ki, müasir mətbuat insan həyatında önəmli rol

oynayan bütün sahələrə aid məlumatlar verir, həmin sahələrdəki abreviaturlardan yetərinə istifadə edir. Hazırda dövlət idarəetmə sistemlərinə aid abreviaturlar çoxalmışdır. Dövlət, partiya, dövlət strukturlarının, beynəlxalq təşkilatların, müxtəlif cəmiyyət və təşkilatların, idarələrin adlarının abreviaturlaşması prosesi, demək olar ki, başa çatmışdır. Nəticədə qəzet və jurnallarda, internetdə bu abreviaturlardan istifadə olunması adi hal almışdır.

Daha çox yazılı dil üçün səciyyəvi olan abreviaturların az olmayan bir qismi o qədər sabitləşmiş və geniş miqyasda yayılmışdır ki, onlar şifahi nitqdə də tez-tez səsləndirilən dil vahidlərinə çevrilmişdir. Onların növ və tiplərinin çoxalması, böyük sürətlə yenilənməsi heç bir şübhə doğurmur, özünü aşkar şəkildə nümayiş etdirir.

Abreviaturların ingilis dilində daha çox istifadə olunması və bu dildə abreviaturların yaranmasının geniş vüsət alması aşkar həqiqətdir. Abreviaturların funksionallıq qazanmasında media diskursu müstəsna rol oynayır və müasir abreviatur mənzərəsinin aydınlaşdırılması üçün əvəzsiz material sayıla bilər. Tədqiqat işinin aktuallığını göstərən amillərdən biri bununla birbaşa bağlıdır. Digər bir amil Britaniya və Amerika media diskursunda abreviaturların yaranma və işlənmə xüsusiyyətlərində oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinin vacibliyindən irəli gəlir. Abreviaturların ingilis dilində yayılması, bu dildə abreviatur mikrosisteminin açıqlığı, müxtəlif sahələrə aid media mətnlərində işlənməsi onların kompleks şəkildə tədqiqini aktuallaşdırır.

Abreviasiya müasir mətbuatın xarakterik cəhətlərindən biri olub publisistik üslubun diferensiallaşdırıcı amili rolunu oynayır. Məsələn bu istiqamətdən yanaşdıqda abreviasiya üsullarının, həmçinin abreviaturların standartlaşdırılmasının əhəmiyyəti üzə çıxır.

Çağdaş dilçilikdə mətbuat dilinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir. Son illərdə müxtəlif diskurs növlərinin, o cümlədən media diskursunun tədqiqi ilə bağlı germanşünaslıqda (K.Sunden, A.Beklund, R.Uels, O.Yesperson, G.Cook və s.), rus dilçiliyində

(İ.V.Arnold, V.P.Artamonov, L.P.Batireva, Q.Q.Qaltseva, A.S. Muriçova, A.P. Şapovalova və s.) xeyli tədqiqatlar aparılmış¹, abreviasiya və abreviaturlar, abreviatur yaradıcılığı məsələləri araşdırılmışdır². Azərbaycan dilçiliyində qəzet dili, eləcə də mürəkkəb ixtisar sözlərinə aid məsələlər araşdırılmışdır³.

Abreviaturların və onların mətbuat dilində işlənmə xüsusiyyətlərinin müəyyən səviyyədə araşdırılmasına baxmayaraq, bu sahədə həllini tapmamış mübahisəli məsələlər az deyildir. İngilis

¹ Bax: Sunden, K. Contributions to the Studies of Elliptical Words in Modern English. / K.Sunden – Uppsala, –1984; Cook, G. The Discourse of Advertising / G. Cook. – London: Routledge, –1992; Есперсон, О. Философия грамматики/ О.Есперсон. – Москва: URSS, –2002; Костомаров, В.Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медия / В.Г. Костомаров. - М.: Педагогика-пресс, – 1994; Володина, М. Н. Язык и дискурс средств массовой информации в XXI веке. –М: Академический проект, –2011; Добросклонская, Т. Г. Медиа-лингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. - М.: ФЛИНТА, – 2008; Тырыгина, В. А. Жанровая стратификация масс-медийного дискурса. – Москва: Книжный дом «Либроком». – 2010; Bednarek, M. Evaluation in Media Discourse: Analysis of a Newspaper Corpus. - London: Bloomsbury Publishing PLC, - 2009; Fairclough N. Media Discourse: Language and Globalization. - London: Routledge, - 2006 və s.

² Алексеев, Д.И. Сокращенные слова в русском языке / Д.И.Алексеев. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, –1979; Алексеева, Н.Н. Типология сокращенных лексических единиц современного английского языка/ Автореферат дисс. ... канд. филол. наук/ - Москва, 1984; Каховская, Л.Ф. Аббревиатура как способ словообразования: /Автореферат дисс. ... канд. филол. наук/ - Минск, 1980; Гяч, Н.В. Вопросы лексической аббревиации: (на материале немецкого и русского языков): /Дисс. ... канд. филол. наук/ - Ленинград, -1971; Мустафинова, Э.Р. Аббревиация в русском языке: когнитивный аспект. / Дисс. ... канд. филол. наук/ - Барнаул, -2001; Сегаль, М.М. Аббревиация и аббревиатуры в современном английском языке: /Дисс. ... канд. филол. наук / - Ленинград, 1965; Мурычева А.С. Структурно-функциональные особенности конфронтирующих аббревиатур: (На материале англо-американской периодики): / Дисс. ... канд. филол. наук/ - М., - 1991; Шаповалова, А. П. Аббревиация и акронимы в лингвистике / А. П. Шаповалова. - Ростов-на-Дону: Феникс, - 2003 və b.

³ Adilov, M.M. Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviaturlar/ M.M.Adilov. – Bakı: Elm, - 2010.

və Amerika media diskursunda abreviasiya və abreviatur problemi də kompleks şəkildə bu günə qədər tədqiq edilməmişdir.

Tədqiqatın obyektı Britaniya və Amerika media diskursunda işlənmiş abreviaturlar, onların tam formaları, abreviaturaları təşkil edən komponent və elementlərdir.

Tədqiqatın predmetini abreviaturaların struktur və semantik xüsusiyyətləri, abreviasiya mexanizmi, abreviaturaların media diskursda işlənmə səbəblərinin üzə çıxarılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturaların struktur-semantik və funksional xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- abreviasiyayı doğuran səbəbləri aydınlaşdırmaq;
- abreviaturaları tərkib komponentlərinə görə təsnif etmək;
- abreviaturaların struktur tiplərini və modellərini müəyyən etmək;
- abreviaturaların semantik modellərini təyin etmək;
- Britaniya və Amerika media diskursuna aid materiallar əsasında KİV mətnlərində işlənən abreviaturaların struktur tiplərini və onların məhsuldarlığını təyin etmək;
- Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturaların tematik təsnifini vermək;
- media diskursunda abreviaturaların tematik növlərinin işlənmə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;
- Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturaların struktur-semantik və tərkib komponentlərinə görə tutuşdurma təhlilini aparmaq.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada təsviri, müqayisəli-tutuşdurma, abreviaturaların lüğət definisiyalarının təhlili, kontrastiv və komponent təhlili metodlarından istifadə edilmişdir. Abreviaturaların işlənmə tezliyinin təyini məqsədilə statistik hesablamalar tətbiq edilmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində aşağıdakı müddəalar irəli sürülmüşdür:

1. Abreviasiya dildə qənaət prinsipinin reallaşdırılması nəticəsi kimi meydana çıxmış, sonradan bu məqsədə xidmət etməklə yanaşı, söz və termin yaradıcılığı, təkrar nominasiya vasitəsi kimi də geniş tətbiqini tapmışdır.

2. Abreviasiya adlandırılanın xətti uzunluğunun ixtisarının xüsusi semiotik prosesidir. Bu prosesin nəticəsi uzun tam formanı əvəz edən yeni vahidin yaranması ilə nəticələnir. Təkrar nominasiya vahidi olan yeni vahid abreviatur adlandırılır.

3. Abreviaturlar dildə özünün məxsusi qanunauyğunluqları və funksionallığı olan alt sistem əmələ gətirir. Dilin inkişafı və təkamülü prosesində dildə olan abreviaturların sayı artır və nəticədə qeyd olunan alt sistemin elementləri sayı daim genişlənir.

4. Dilin abreviaturlar alt sistemi açıq sistemdir. Bu sistemin bəzi elementləri zaman keçdikcə köhnəlib istifadədən çıxır, eyni zamanda sistemə yeni elementlər daxil olur. Dildə yeni abreviaturların yaranması daha sürətlə gedir.

5. Dildə meydana çıxan hər bir yeni abreviatur ilk dövrdə müvafiq tam formanın variantı kimi funksionallıq göstərir. Bu təkrar nominasiya vahidi tədricən dildə qəbul olunaraq kontekstdən asılı olmayan leksik vahidə çevrilir.

6. Abreviaturların müxtəlif struktur-semantik tipləri vardır. Struktur-semantik tiplər müəyyən meyarlar əsasında təyin olunur və abreviaturların təsnifi yolu ilə müəyyənləşir. Abreviaturların müxtəlif struktur-semantik təsnifləri mövcuddur. Hər bir təsnif müəyyən meyarlar və ya meyarlar çoxluğu əsasında aparılmışdır.

7. Abreviasiyaya məruz qalan tam və yaxud ilkin formanın öz, abreviasiya nəticəsində yaranan abreviaturların öz komponent tərkibi vardır və onlar əsasən bir-birindən fərqlənir.

8. Abreviaturların tipologiyasının əsasında tam formanın ixtisar üsulu durur. Abreviasiya qısaltma, kəsmə, kəsib-yapışdırma, inisial fonem və qrafemlərin, eləcə də onların birləşmələrinin birləşdirilməsi, inisial, medial, final hecaların kəsilib birləşdirilməsi,

inisial heca və sözün birləşdirilməsi və digər üsullarla reallaşır. Abreviasiya prosesində tam formadan götürülən abreviatur komponentlərinin seçilməsinin ümumi qanunauyğunluğu yoxdur.

9. Abreviaturların struktur tiplərinin sayı çoxdur və bu struktur tiplər abreviaturun tərkibindəki komponentlərə, eləcə də abreviasiya mexanizminə görə təyin edilib adlandırılır.

10. Müxtəlif diskurs növləri abreviaturların spesifik işlənməsi ilə səciyyələnir. Media diskursunda abreviaturlar daha məhsuldar şəkildə istifadə olunur.

11. Britaniya və Amerika media diskursunda abreviaturların struktur tiplərinin və tematik növlərinin işlənməsində əsaslı fərqlər müşahidə olunmur. Abreviasiya mexanizmində və abreviatura əlavə işarə və simvolun daxil edilməsində Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturlar arasında müəyyən fərqlər aşkara çıxır. Amerika media diskursunda abreviaturların nöqtəli növündən daha çox istifadə olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Britaniya və Amerika media diskursunun abreviatur mənzərəsi Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq mətbuatda çap olunmuş mətnlər əsasında ətraflı şəkildə təsvir edilmişdir. Media diskursunda qeydə alınan abreviaturların təhlili və tədqiqi onların düzəlməsi üçün tətbiq edilmiş abreviasiya mexanizminin aydınlaşdırılması zəminində aparılmışdır. Abreviaturların müxtəlif dillərin materialları üzrə verilmiş təsnifləri nəzərə alınmaqla yenidən qruplaşdırılması məsələsinə baxılmışdır. İlk dəfə olaraq tam forma və abreviaturun komponentlərinin təyin edilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmış, Britaniya və Amerika media diskursunda qeydə alınan abreviaturların komponent tərkibləri və bu komponentlərin birləşdirilməsi prinsipləri müəyyən edilmişdir. Britaniya və Amerika media diskursunun abreviaturları müqayisəli-tutuşdurma təhlilinə cəlb edilmiş, ilk dəfə olaraq standart və standartdan kənara çıxan abreviaturların müqayisəsi aparılmışdır. Britaniya və Amerika media diskursunda qeydə alınan abreviaturların işlənməsinin kəmiyyət xarakteristikalarının təyin olunması üçün hesablamalar və statistik təhlillər aparılmışdır.

Tədqiqatda abreviaturların struktur, eləcə də tematik tipləri, onların media diskursda işlənmə spesifikasiyası araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat abreviaturların ümumi nəzəriyyəsinin zənginləşdirilməsi istiqamətində bir çox aspektdən nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Bura media diskursunda əvvəl yaradılmış və qəbul edilmiş standart abreviaturlarla yeni düzəldilən ixtisarlara abreviasiya mexanizmlərində özünü göstərən fərqli cəhətlərin səbəblərinin aydınlaşdırılması, abreviatur və onun əvəz etdiyi tam formanın komponenti anlayışının təyin edilməsi, abreviatur komponentlərinin ümumi miqdarında və formasında aşkara çıxan fərqlərin motivləşməsinin araşdırılması, abreviatur komponentlərinin bir-biri ilə birləşmə qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirən elmi yanaşmanın işlənilməsi, abreviaturların struktur və tematik təsnifatında meyar və prinsiplərin təyin olunması, abreviaturların funksionallığı ilə ümumi abreviasiya nəzəriyyəsi arasında qanunauyğunluqların aşkara çıxarılması, fəal abreviasiya proseslərinin dilin inkişafı və təkamülü ilə bağlılığı kimi məsələlər daxildir. İngilis dilində abreviasiyaları şərtləndirən amillərin aydınlaşdırılması, abreviaturların media diskursunda işlənmə meyilinin sürətlə genişlənmə səbəblərinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd göstərilməsi elmi-nəzəri baxımdan əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, dissertasiyada əldə olunmuş nəticələr Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların əsas hissəsinin siyahılarının tərtibinə imkan verir və həmin siyahıların birləşdirilməsi Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların müqayisəli vahid siyahısının tərtibini təmin edir. Tədqiqatın materialları Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarını yaratmaq üçün baza rolunu oynaya, abreviaturlar əsasında ikidilli abreviatur lüğətlərinin tərtibində, mövcud lüğətlərinin təkmilləşdirilməsində, ingilis dilinin leksikologiyasına dair dərslik və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında, abreviasiya və abreviaturlara aid xüsusi seminar və mühazirələrdə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın materialları və mənbələri. Tədqiqatın materialı Britaniya və Amerika qəzetlərində müxtəlif rubrikalarda dərc olunmuş yazıların mətnlərindən seçilmişdir. Abreviaturların seçildiyi əsas mənbələr aşağıdakılardır: 1) Böyük Britaniya mətbuat vasitələri: “The Times”, “The Financial Times”, “The Guardian”, “The Daily Telegraph”, “The Independent”, “The Daily Mail”, “The Mirror”, “The Sun”, “The Express”; 2) Amerika qəzetləri: “The New York Times”, “The Wall Street Journal”, “The Washington Post”, “Los Angeles Times”, “USA Today”, “The Herald Tribune”, “New York Post”, “Houston Chronicle”, “The Star Tribune”, “Newsday”, “The Chicago Tribune”, “The Boston Globe”. Tədqiqata 1500-dən artıq abreviatur cəlb edilmişdir. Eyni məna daşıyan fərqli strukturlarda olan abreviaturlar tədqiqat materialına ayrı-ayrı ixtisarlara kimi daxil edilmişdir.

İşin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının 01 may 2018-ci il tarixli iclasında (protokol № 8) təsdiq olunmuş və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şurasının 25 oktyabr 2018-ci il tarixli iclasında (protokol № 9) qeydiyyata alınmışdır.

İşin əsas müddəaları müəllifin AAK-ın siyahısına daxil edilmiş jurnal və toplularda çap etdirdiyi 10 elmi məqalə, konfrans materialı və tezisdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın nəticələri Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasının seminarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri haqqında Humanitar və İctimai Elmlər üzrə I Beynəlxalq Elmi Konfransda, “Şuşa: Zəfərin Təntənəsi” XXVI Beynəlxalq Elmi Konfransda, “Təhsil, tədqiqat və innovasiyanın vəhdəti” mövzusunda doktorant və magistrantların IV Respublika Elmi Konfransında məruzələr edilmişdir.

Əsər Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların siyahılarının hazırlanmasında, onların müqayisəli vahid siyahısının tərtibində, bu abreviaturlar əsasında ikidilli abreviatur lüğətlərinin tərtibində, mövcud lüğətlərin

təkmilləşdirilməsində, ingilis dilinin leksikologiyasına dair dərslik və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında, abreviasiya və abreviaturlara aid xüsusi seminar və mühazirələrdə tətbiq oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi “Giriş”, 3 fəsil, “Nəticə” və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın “Giriş” hissəsi 7 səhifə – 13588 işarə, I fəsil 47 səhifə – 91659 işarə, II fəsil 36 səhifə – 58704 işarə, III fəsil 48 səhifə – 90277 işarə, “Nəticə” 3 səhifə – 5021 işarə olmaqla işin ümumi həcmi 162 səhifə – 259249 işarədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın “**İngilis dilində abreviasiyanın tədqiqinin elmi-nəzəri məsələləri**” adlanan **I fəsil** beş paragrafdan ibarətdir. “**Germanşünaslıqda abreviaturların tədqiqi tarixi**” adlı birinci paragrafda ixtisar, abreviatur, akronim və bu tipli qısaltma formaların yaranması, inkişafı, təsnifi məsələləri təhlil olunmuş, onun xronologiyası izlənmişdir. Qeyd edilir ki, müasir dövrdə dildə qənaət fəal şəkildə tətbiqini tapır. Bunun əsas səbəbi, bir tərəfdən, informasiyanın sürətlə ötürülməsidirsə, digər tərəfdən, bu informasiyanın qeydə alınmasına az zaman sərf etməkdir. “*Məndə təkrarlanan mürəkkəb formaların sadələşdirilməsi, sıxılması hadisəsi*

geniş yayılmağa başlamışdır. Bu məqsədlə müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Belə vasitələrdən ən çox yayılanı ixtisarlar, abreviatur, akronim və bu tipli qısaltma formalarını əhatə edir”⁴ German dillərində abreviaturaların yaranma tarixindən bəhs edən A.Steinhauer yazır: “*İxtisarlar və qısa cümlə formalarının tarixi yazı qədər qədimdir*”⁵. İlk orta əsrlərdən başlayaraq latın dilindən *N.B. – note bene, Dr. – doctor* kimi ixtisarların alman və ingilis dillərinə keçməsi faktları bəllidir.

İlk dövrlərdə yazı elementləri kimi çıxış etmiş ixtisarların sayı artdıqca və müxtəlif mətnlərə daxil edildikcə, oxu prosesində onların dekodlaşdırılması müəyyən çətinliklərə səbəb olmuş, abreviatur siyahılarının tərtibinə ehtiyac yaranmışdır. Belə siyahılar, əslində, ilk ixtisarlar lüğəti rolunu oynamışdır. “*Modus Legendi abreviaturas*” adlanan birinci belə lüğətin XV əsrdə tərtib olunması qeyd edilir⁶. German dilləri üçün hazırlanmış ilk abreviatur siyahılarını, lüğətləri ixtisarlar sahəsində germanşünaslıqda ilk tədqiqat işləri də hesab etmək olar.

XX əsrdə abreviaturaların tədqiqi ilə bağlı işlərin sayı artmağa başlamışdır. Abreviatur anlayışının və abreviaturaların funksiyalarının təyini, abreviaturaların təsnifi, onların müxtəlif tipli diskurslarda işlənməsi məsələləri tədqiqat obyektı olur. İngilis dilinin elliptik sözləri araşdırılmış, ixtisarlar probleminə aid məsələlərə aydınlıq

⁴ Cəlilzadə, A. Dildə abreviasiya hadisəsi haqqında // “Təhsil, tədqiqat və innovasiyanın vəhdəti” mövzusunda Doktorant və magistrantların IV Respublika elmi konfransının materialları. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. – Naxçıvan, – 29 aprel, – 2022, – s. 316.

⁵ Steinhauer, A. Kürze im deutschen Wortschatz // Linguistik: Impulse und Tendenzen. Sprachliche Kürze. Konzeptuelle, strukturelle und pragmatische Aspekte / J.A. Hrsg. Bär, Th. Roelcke, A. Steinhauer. – Berlin: Walter de Gruyter, – 2007. – p. 131

⁶ Алексеев, А.В. История исследования лексических сокращений в германских языках / А.В. Алексеев, А.В.Ленец. // – Нижний Новгород: Язык и культура. Выпуск 28. – 2014. – с. 13.

gətirilməyə səy göstərilmişdir. Sözlərin alınmasında oxşarlığa diqqət yetirilməsinin vacibliyi qeyd edilmişdir.⁷

Germanşünaslıqda abreviasiya hadisəsini C.Algeo, R.Kuirk, Ç.Kreydler, L.Q.Heller, C.Makris, A.Steynhaur və başqaları tədqiq etmişlər. C.Algeo tədqiqatında leksik vahidlərin ixtisarının beş fərqli növünü – alınmalar, ixtisarlar, mürəkkəb sözlər, kontaminasiyalı sözlər, assimilyasiya olmuş vahidləri qeyd edir⁸.

Ç.Kreydler bütün ixtisarları üç kateqoriyaya: akronimlərə, əks sözdüzəltmə vahidlərinə, qısaldılmış sözlərə ayırır⁹. A.Steynhauer təklif etdiyi fərqli təsnifatında həm ixtisarin özünü, həm də ixtisar prosesində sözdən götürülmüş hissələri nəzərə alır¹⁰.

Abreviasiyanın german, xüsusən ingilis və alman dillərində sürətlə inkişaf etməsi və tətbiq olunması, onların ingilis dili vasitəsilə yayılması, beynəlxalq münasibətlər sistemində istifadə olunan ixtisarların ilkin variantlarının ingilis dilində yaranması, beynəlmiləl abreviatur statusu alması, standartlaşdırılması ingilis dilində abreviasiya prosesinin və abreviaturların öyrənilməsinə marağı xeyli dərəcədə artırmışdır və yeni tədqiqatlara təkan vermişdir.

I fəslin **“Abreviasiyanın tədqiqinin əsas problemləri”** adlı ikinci paragrafında abreviaturların tədqiqinin istiqamətləri, növlərinin təyin olunması, onların təsnifi və tipologiyasının müəyyən meyarlara baxmayaraq, hələ də həllini tapmaması, müxtəlif prinsiplərə əsaslanan qrup və növlərə ayrılması, antroposentrik elmi paradigmanın abreviaturların koqnitiv dilçilik prizmasından

⁷ Sunden, K. Contributions to the Studies of Elliptical Words in Modern English. / K.Sunden – Uppsala, –1984.

⁸ Algeo, J. The Acronym and Its Congeners //The First LACUS Forum, 1974 / Ed. A. and V. Makkai. – Columbia, SC: Hornbeam Press, –1975. – p. 217-234.

⁹ Kreydler, Ch. W. Creating New Words by Shortening // Journal of English Linguistics, –1991. v. 13. – p. 33.

¹⁰ Steinhauer, A. Kürze im deutschen Wortschatz // Linguistik: Impulse und Tendenzen. Sprachliche Kürze. Konzeptuelle, strukturelle und pragmatische Aspekte / J.A. Hrsrg. Bär, Th. Roelcke, A. Steinhauer. – Berlin: Walter de Gruyter, – 2007, - p. 139

öyrənilməsinə təkan verməsi, mürəkkəb abreviaturların sadə formalarla əvəzlənməsinin səbəbləri araşdırılır.

Təhlillər göstərir ki, müasir dövrdə abreviaturların aşağıdakı tədqiqat istiqamətləri vardır: 1) abreviasiya və abreviaturların tarixinin öyrənilməsi; 2) abreviaturların yaranma səbəblərinin aydınlaşdırılması; 3) abreviasiyanın inkişaf meyillərinin təyin olunması; 4) abreviasiya sisteminin anlayış və terminlərinin nizama salınması; 5) abreviaturların təsnifi və tipologiyası; 6) abreviaturların struktur-semantik, eləcə də fonetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi; 7) mümkün abreviatur modellərinin təyin edilməsi və onların müxtəlif dillərin abreviatur sistemində iştirak etməsinin aydınlaşdırılması; 8) abreviasiyanın qeyri-morfoloji üsulla söz yaradıcılığı üsulu kimi inkişaf meyillərinin aydınlaşdırılması; 9) abreviaturların müxtəlif tipli diskurslarda işlənmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi; 10) abreviaturların koqnitivistikasının öyrənilməsi. Fikrimizcə, sadalananlar abreviaturların tədqiqinin yalnız əsas istiqamətlərini əhatə edir. Abreviasiya və abreviaturla bağlı başqa istiqamətlərdə də araşdırmalar aparılır.

Abreviaturların hazırda ən aktual olan praktik məsələləri onların toplanması, izahlı, ikidilli və çoxdilli abreviatur lüğətlərinin hazırlanması, abreviaturların orfoqrafiya və orfoepiya normalarının işlənməsi, abreviaturların unifikasiyası, standartlaşdırılması və beynəlmiləl abreviatur fondunun yaradılması kimi işləri əhatə edir.

1.3. “Abreviaturların əsas tiplərinin fərqləndirilmə prinsipləri” paragrafında abreviaturların dildə intensiv istifadəsinin səbələri, ixtisar tiplərinin fərqləndirilməsi və tiplərə ayrılmasının müxtəlif meyarlarından, aferezis, sinkopa və apokopa vasitəsilə ixtisarlara düzəldilməsindən bəhs olunur, abreviaturların tiplərə ayrılma ilə düzəldilmə texnikaları arasındakı əlaqə, inisial ixtisarlara dekodlaşdırılması məsələləri təhlil olunur, abreviaturların orfoqrafiya və orfoepiyasının onların tipləri arasındakı müxtəlifliyə təsiri aydınlaşdırılır.

Abreviatur tiplərinin fərqləndirilməsi müxtəlif meyarlar üzrə aparıla bilər. Təhlil göstərir ki, abreviaturların düzəlmə texnikasına

əsasən fərqləndirici əlamət tam formadan abreviatur elementi kimi inisial qrafemin hecanın, sözün bir hissəsinin və komponentin tam şəkildə götürülməsi ola bilər. Abreviasiya prosesində sözün ilk, orta və son hissəsindən müəyyən sayda qrafem də abreviatur elementi kimi seçilə bilər. Bəzən sözün əvvəlindən götürülən abreviatur elementi heca + qrafem strukturuna malik olursa, bəzi hallarda hecanın son qrafemi abreviatur üçün element kimi seçilmir.

Abreviasiya mürəkkəb və qarışıq sözdüzəltmə prosesi və ya təkrar nominasiya prosesidir. Mövcud abreviaturaların abreviasiya elementinə görə fərqləndirilməsi zamanı kifayət qədər çox forma əldə olunur. Bu cəhət abreviaturaların təsnifi və tipologiyasının mürəkkəb məsələlərdən biri olduğunu təsdiq edir.

1.4. “Abreviaturaların tipologiyası və təsnifi” paragrafında abreviaturaların tam formanın təşkil olunduğu elementləri, işlənmə səviyyəsi, mənşəyi, işlənmə tezliyi, əhatə dairəsinə görə təsnifindən, tipoloji təsnifatı çətinləşdirən amillərdən, abreviasiyanın tiplərindən bəhs edilir, fərqli meyarlara əsaslanan təsnifatlar təhlil və tədqiq olunur.

Abreviaturaların abreviasiya texnikasına görə müxtəlif təsnifat sxemlərini müqayisə etdikdə onların oxşar mexanizmlər əsasında qurulmasının şahidi oluruq. Belə hesab edirik ki, abreviaturaların tipologiyası onlarda iştirak edən elementlərə əsaslanmalıdır. Bu elementlər aşağıdakılardır: 1) inisial qrafem/fonem; 2) qrafem/fonem; 3) heca; 4) heca-qrafem; 5) heca+qrafem; 6) sözün hissəsi; 7) nöqtə, defis, çəp xətt və başqa işarələr; 8) söz (çoxkomponentli tam formada). Nöqtə, defis və s. işarələr tam formadan götürülmür, abreviaturalara tam formadan deyil, kənardan daxil edilir.

I fəslin **“Media diskursunda abreviasiyanın yeri”** adlı beşinci paragrafında diskurs anlayışı izah olunmuş, nitq aktlarının diskursla eyniləşdirilməsinin nəzəri təyinatından, media diskursunun əhatə dairəsi, Böyük Britaniya və Amerika media diskursunun aparıcı qəzetləri və media diskursunda abreviaturalardan istifadə zərurətindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, Böyük Britaniya mətbuatının tarixi XVI əsrdən başlanır. Britaniyada gündə 200,

həftədə 1300 qəzet və jurnal çap olunur. BBC yayım agentliyinin əsası 1922-ci ildə qoyulmuşdur. Böyük Britaniyanın kütləvi oxucu üçün nəzərdə tutulmuş qəzetlərini iki qrupa ayırmaq olar: ciddi mətbuat (quality paper, broadsheets) və bulvar mətbuatı (popular press, tabloids). Britaniyanın ilk ciddi mətbuat vasitəsi - “The Times” qəzeti 1785-ci ildən nəşr olunur. Ciddi mətbuat Britaniyada XIX əsrdən formalaşmış, bu dövrdə sonradan ölkənin nüfuzlu mətbuat vasitəsi olacaq qəzetləri – “The Financial Times” (1886), “The Guardian” (1821), “The Daily Telegraph” (1885), “The Independent” (1886) işıq üzü görmüşdür. Hazırda Britaniyanın ən populyar qəzetləri bunlardır: “The Times”, “The Financial Times”, “The Guardian”, “The Daily Telegraph”, “The Independent”, “The Daily Mail”, “The Mirror”, “The Sun”, “The Express”.

Amerikanın ingilisdilli qəzetləri arasında ən populyar olanları “The New York Times”, “The Wall Street Journal”, “The Washington Post”, “Los Angeles Times”, “USA Today”, “The Herald Tribune”, “New York Post”, “Houston Chronicle”, “The Star Tribune”, “Newsday”, “The Chicago Tribune”, “The Boston Globe” qəzetləridir.

Britaniya və Amerikanın qeyd olunan qəzetləri gündəlik qəzetlər olub böyük həcmə və tiraja malikdir. Qəzet səhifələrində verilən material yığcamlığı, konkretliyi ilə seçilir. Bu cəhət mürəkkəb sözlərin, idarə, müəssisə, partiya və s. adlarının ixtisar, abreviatur şəklində verilməsi tələbini ortaya qoyur. Media diskursunda abreviaturlardan istifadə olunmasının ikinci səbəbi çoxkomponentli adın mətndə təkrarlanmasıdır. Belə təkrarlanan və çox işlək olan adlar təkrar nominasiya yolu ilə abreviaturla əvəzlənir.

Hər bir dildə qəbul edilmiş abreviaturlar sistemi vardır. Media diskursunda bu sistemin elementlərindən geniş istifadə edilir. Kütləvi informasiya vasitələri yeni abreviaturların yaradılmasında əsaslı rol oynayır. Media diskursunda işlənən abreviaturların öyrənilməsi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın **“Media diskursunda abreviaturların funksional xüsusiyyətləri”** adlı II fəslə üç paragrafdan ibarətdir.

2.1. “Media diskursda işlənən abreviaturların struktur tipologiyası” paraqrafında qeyd edilir ki, abreviaturların struktur tipologiyası tam formadan götürülüb yaradılan abreviatura daxil edilən elementlər əsasında aparılmışdır. Hər cür ixtisar prosesinin abreviasiya qəbul edilməsi halında struktur tipologiyanın verilməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Buna baxmayaraq üç əsas tip müəyyənləşdirilmişdir: 1) inisial tipi; 2) heca tipi; 3) mürəkkəb heca tipi. Qeyd olunan üç tipdən yalnız ikincisi adına görə dəqiqdir. Yəni heca tipi deyəndə tam formanın komponentlərindən götürülmüş, seçilmiş hecalarla formalaşdırılan abreviaturlar nəzərdə tutulur.

İnisial tip tam formanın komponentlərinin başlanğıc qrafeminə, foneminə və ya hecasına işarə edir. Doğrudan da, inisial fonem, inisial qrafem və inisial heca anlayışlarını bir-birindən fərqləndirə bilirik.

OPEC – *The Organisation of the Petroleum Exporting Countries* -abreviatura inisial fonemlər əsasında düzəldilmişdir. Tam forma 7 komponentdən ibarət olsa da, abreviatorda dörd leksik mənalı sözün inisial fonemindən istifadə edilmişdir. O – *Organisation*, P – *Petroleum*, E – *Exporting*, C – *Countries* ixtisar söz kimi oxunur. Söz kimi oxunan abreviaturlar akronim adlandırılır. Beləliklə, aydın olur ki, yalnız inisial fonemlərdən təşkil olunmuş abreviaturlar akronim tələbinə cavab verirlər. Britaniya və Amerika media diskursunda qeydə alınan FATF – *The Financial Action Task Force (on Money Laundering)* – “Çirkli” pulların leqallaşdırılması ilə mübarizə aparan beynəlxalq qrup, PACE – *The Parliamentary Assembly of the Council of Europe* – Avropa Şurasının Parlament Asambleyası, NATO – *The North Atlantic Treaty Organisation* – Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı, NASA – *The National Aeronautics and Space Administration* – Aeronavtika və kosmik fəzanın tədqiqi üzrə Amerika milli idarəsi, USAF – *The United States Air Forces* – ABŞ-ın hərbi hava qüvvələri və s. abreviaturlar akronim tiplidir, söz kimi oxunur, inisial fonemlər əsasında formalaşmışdır.

*“The Asperger’s sufferer is wanted in the US for hacking NASA and defence systems”*¹¹.

İstər Britaniya, istərsə də Amerika media diskursunda qəbul edilmiş standartların pozulması və ölçü vahidlərinin variantlılığı aşkara çıxır. Variantlılıq vahiddən sonra nöqtənin qoyulması, baş və kiçik hərflərlə yazılışdan irəli gəlir. Məsələn, *KR.*; *KR*, *Kr*; *kr.*; *kr* və s. Son qaydalara əsasən vahid şəxs adıdırsa, böyük hərflə yazılır: *Amper* – *A*, *Kelvin* – *K*, *Kulok* – *K* və s. Vahidin ixtisarından sonra nöqtə qoyulmur. Qram, kiloqram, metr, santimetr, millimetr kimi vahidlər kiçik hərflə onlardan sonra nöqtə qoymamaq şərtlə yazılır. Xüsusi halda cümlənin sonunda vahidin ixtisarı olarsa, ondan sonra nöqtə qoyulur. Media diskursunda bu qaydaların pozulması ilə üzləşirik¹².

Şəxsin ata adı, soyadı, inisialları da ixtisar formasıdır. Onların böyük hərflə, nöqtə ilə ayrılma şərti ilə yazılışı qəbul edilmişdir. İnisiallardan sonra nöqtə və nöqtədən sonra ara qoyulması bəzi orfoqrafiyalarda qəbul olunsa da, texniki cəhətdən qüsurludur, qənaət prinsipini pozur.

İngilis dilində işlənən foot – ft, inch – in, mile – mi, yard – yd ixtisarları qəbul edilmişdir. Media diskursunda onların variantlılığı qeydə alınır. Belə variantlılıq orfoqrafiya qaydalarının pozulmasıdır.

*“The budget for security has reached a “jaw-dropping”, near on £1bn”*¹³. *“Investigator was paid £1m to snoop for Fleet Street”*¹⁴.

¹¹ The Independent, 29.03.2012, p. 21

¹² Баран, Ю.А. Сокращенные слова и сокращения, встречающиеся в английских газетах и общественно-политических журналах / Ю.А. Баранов. – Москва: Высшая школа, –1999, с. 165; Сергеева, Т.С. Аббревиатуры в современных англоязычных текстах массовой информации // – Тамбов: Филологические науки. Вопросы теории и практики, –2015. №6, – ч.11, - с. 70

¹³ Independent, 29.03. 2012, p.5

¹⁴ Independent, 29.03. 2012, p.6

Belə hesab edirik ki, ingilis dilində *millimeter – mm, metre – m, kilometre – km, gram – g, kilogram – kg, centimetre – cm* şəklində yazılmalıdır. Bu ixtisarlarnın struktur formaları müəyyən qayda əsasında düzəlmişdir: kilo+metre=km; kilo+ gram=kg; milli+metre=mm; centi+metre=cm; milli+gram=mg.

Media diskursunda cəhətləri ifadə edən abreviaturlar sistemli struktura malik olub inisial abreviaturlardır: *S – South, N – North, W – West, E – East; SW – Southwest, NE – Northeast, SE – Southeast, NW – Northwest.*

Bu paraqrafda abreviaturların komponent tərkibinə və sayına görə struktur tipləri və müxtəlif oxunuş tipləri müəyyənləşdirilir, struktur tiplərin məhsuldarlıq dərəcəsi və səbəbləri aydınlaşdırılır.

Media diskursunda abreviaturların struktur tiplərinin təsnifi nəticələrini cədvəl şəklində aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

No	Struktur tip	Nümunələr
1.	İnisializmlər	AI, UK, NATO, NASA, OPEC, ID
1.1.	Hərfin adı ilə oxunan inisializmlər	MP, DNA, NPR, BBC, GNQ
1.2.	Fonetik prinsip üzrə oxunan inisializmlər (akronimlər)	OPEC, PACE, NATO, NASA
1.3.	Qarışıq üsulla oxunan inisializmlər	UNICEF, UNESCO
2.	Kontrakturlar	Ms, Mr, Dr
3.	Kəsmələr /Qısaltmalar	flu, max, min, prof

II fəslin “**Media diskursunda abreviaturların komponent təhlili**” adlı ikinci paraqrafında göstərilir ki, media diskursunda müxtəlif komponentli abreviaturlardan istifadə olunur. Abreviaturların komponent təhlilinə ən azı üç cür yanaşmaq mümkündür: 1) abreviaturların komponent sayına görə; 2)

abreviaturun komponent müxtəlifliyi əsasında; 3) abreviatur və tam forma komponentlərinin müqayisəli təhlili.

Abreviaturaların strukturunun tədqiqi göstərir ki, onları təşkil edən komponentlər qrafem, fonem, fonem birləşməsi, qrafem birləşməsi, heca, söz, nöqtə, defis, rəqəm və digər işarələr ola bilər. Abreviaturun eyni və qarışıq növlü komponentlərdən təşkili mümkündür. Burada “eyni növlü” dedikdə, qrafem, fonem, fonem birləşməsi, heca, söz və s. baxımdan eynicinslilik nəzərdə tutulur. Məsələn, *“The UK Film Council which has been absorbed by the BFI, developed the picture with backing from film companies Studio Canal and Aegis, plus sponsorship from Aviva, Nike and Puma”*¹⁵. Bu nümunədə UK abreviaturunda iki, BFI abreviaturunda üç inisial qrafem vardır. UK ikikomponentli, BFI isə üçkomponentli abreviaturdur. Hər iki abreviatur eyni cinsli komponentlərdən təşkil olunmuşdur. *“Lilyhammer, a Norwegian comedy drama about a New York mobster, starts on BBC4 later this year”*¹⁶. Bu nümunədəki BBC4 abreviaturu dördkomponentlidir. Komponentlərin üçü inisial qrafem – BBC, biri rəqəmdir – 4. Belə abreviaturaları komponentləri qarışıqcinsli abreviaturalar adlandıracağıq.

Komponentləri eyni növdən olan abreviaturalar 1, 2, 3 və daha çox komponentdən təşkil oluna bilər.

Birkomponentli abreviaturalar. Britaniya və Amerika media diskursunda A, C, D, E, F, K, L, M, N, P, T, G, S, W birkomponentli abreviaturaları işlənir. Onlardan dördü cəhətləri bildirən sözlərin ixtisarıdır: E (East), N (North or Northern), S (South or Southern), W (West).

İkiikomponentli abreviaturaları iki qrupa bölmək olar: 1) eyni növ komponentdən təşkil olan abreviaturalar: UK, UC, MP, PC, BP, GP, AG, AF, CF, PR, RC və s. İkiikomponentli inisial birləşmələr sait və samit işlənməsinə görə VV, VC, CV, CC tiplərində qeydə alınır.

¹⁵ The Daily Mail, 30.03.2012, p.69

¹⁶ The Daily Mail, 30.03.2012, p.61

2) fərqli növ komponentlərdən təşkil olan abreviaturlar. *Mr., Dr., 8kg və s.*

Üçkomponentli abreviaturlar. Onların əsas hissəsini inisial abreviaturlar təşkil edir. Məsələn: NGN, INT, RWE, GMB, TUC, APR, RMI, HGV, ONS, NHS, NTK, FSA, ISM, BBC, Ltd, Dfs, USA və s. Üçkomponentli inisial abreviaturlar əsasında aparılmış təhlil göstərir ki, onların tam formalarının tərkibində olan sözlərin sayı çox zaman üçdən artıq olur. İnisialları abreviatura daxil edilməyən sözlər sözünü, bağlayıcı və artıqları əhatə edir.

Dördkomponentli abreviaturlar. Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən belə abreviaturlar inisial qrafem və ya fonemlərdən düzəlidir. OECD, GCSE, HFEA, NATO, NASA, ISII, IRGC, ISIS, OPEC, CAAT, DCAS və s. Bu abreviaturlar oxunuşa görə hərfli, səsli və hərfi-səsli ixtisarlara bölünürlər.

II fəslin **“Abreviaturların media diskursda işlənməsinin kəmiyyət xüsusiyyətləri”** adlı üçüncü paragrafında abreviaturların kəmiyyət xarakteristikaları Britaniya və Amerika qəzetləri əsasında həm ayrılıqda, həm də müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Dövlət adlarını ifadə edən abreviaturların işlənmə tezliyi Britaniya və Amerika media diskursunda fərqli şəkildədir. Britaniya media diskursunda ən yüksək tezliklə işlənən UK abreviaturudur.

Britaniyanın iki qəzetinin bir nömrəsində qeydə alınmış abreviaturların işlənmə tezliyi $F \geq 5$ olan abreviaturlar əsasında aparılmışdır. “The Guardian” qəzetinin bir nömrəsində işlənmə tezliyi 5 və ondan çox olan abreviaturların ümumi sayı 43-ə, “The Independent” qəzeti üçün isə bu say 45-ə bərabərdir. Eyni formatlı qəzetlərdən birincisinin 50, ikincisinin 72 səhifəsi tədqiqata cəlb edilsə də, demək olar ki, eyni sayda abreviatur qeydə alınmışdır.

“Media diskursunda işlənən abreviaturların funksional xüsusiyyətləri” adlı III fəsil dörd paragrafdan ibarətdir. **“Abreviaturların tematik bölgüsü”** adlanan birinci paragrafda Böyük Britaniya və Amerika media diskursunda abreviaturlar tematik qruplara görə tədqiq olunur və S.A.Nikişina, S.D.Alekseyev, M.A.Yarmaşeviç, M.Adilov, M.M.Seqal, Q.Ruxan kimi

tədqiqatçıların abreviaturların tematik bölgüsü məsələsinə dair fikir və mülahizələrinə münasibət bildirilir. Qeyd edilir ki, abreviaturların tematik bölgüsü onların semantikasına görə müəyyənləşdirilir. Belə bölgü leksik vahidlərin semantik təsnifinə oxşayır. Əhatə olunan semantik sahə çox geniş olduğuna görə dəqiq tematik bölgünün müəyyənləşdirilməsi də çətinlik törədir.

Böyük Britaniya və Amerika qəzet materiallarının təhlili göstərir ki, media diskursunda abreviaturların aşağıdakı tematik qruplarını ayırmaq olar: 1) Dövlət, dövlətlər birliklərinin adlarını bildirən abreviaturlar. Bu sistemdə medianın mənsub olduğu dövlətin adı mərkəzdə, nüvədə qərarlaşır. Yaxın ətrafda nüvədə duran dövlətlə yaxın əlaqə və əməkdaşlığa malik dövlətlər yerləşir. Periferiyaya doğru istiqamətdə dünya siyasətində, iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynayan ölkələr yer alır. 2) Dövlət orqanları, idarələrin adlarını bildirən abreviaturlar. 3) Partiya, birlik, təşkilat və hərəkət adlarını bildirən abreviaturlar. 4) Tibbi sahəyə aid abreviaturlar. 5) İqtisadi və maliyyə abreviaturları. 6) İdman abreviaturları.

3.2. “Britaniya media diskursunda abreviaturların funksionallığı” paraqrafı üç bənddən ibarətdir. **“Dövlət, dövlət birliklərinin adlarını bildirən abreviaturlar”** adlı birinci bənddə Britaniya media diskursunda işlədilən dövlət və dövlət birlikləri adlarının orfoqrafik strukturu, qısaltma növləri, ixtisarların beynəlxalq standartlara (ISO) uyğunluğu və işlənmə tezliyi təhlil olunur. Britaniya media diskursunda bir sıra ölkələrin adlarının abreviaturları işlənir. Daha çox qeydə alınan bu ölkənin adının abreviaturudur (UK). Abreviatur tam formanın birinci iki sözünün inisial qrafemləri əsasında düzəldilmişdir və hərflərin adı ilə oxunur. Standartlaşdırma üzrə Beynəlxalq Təşkilat ölkə və ya dövlət adlarının latın əlifbasının baş hərfləri əsasında iki və üç hərflə kodlarını təyin edir. ISO 3166 standartına əsasən Böyük Britaniyanın ikihərflə kodu GB, üçhərflə kodu GBR qəbul edilmişdir. Kodlaşdırma abreviasiya mexanizmi üzrə aparılmışdır. Buna baxmayaraq, konkret qaydaya əsaslanmır. Məsələn, Great Britain – GB – GBR; Azərbaycan

– AZ – AZE, Vietnam – VN – VNM, Burkina Faso – BF – BFA, United States of America – US – USA və s.

3.2.2.“Beynəlxalq təşkilat adlarını bildirən abreviaturlar” bəndində beynəlxalq təşkilatların fəaliyyət istiqamətlərinə, mənşəyinə görə və tematik təsnifinə əsaslanaraq çoxsaylı qruplar müəyyənləşdirməyin mümkünlüyü qənaətinə gəlinmişdir. Britaniya media diskursunda BMT və onun ixtisaslaşmış qurumlarının, beynəlxalq idman təşkilatlarının, hərbi, siyasi və iqtisadi birliklərinin, ittifaqlarının adlarını ifadə edən abreviaturlar işlənir: UN // UNO, WTO, IOC, NGO, NATO, UCI və s.

Beynəlxalq təşkilat adlarını bildirən abreviaturlar adın tam forması əsasında düzəltdiyinə və belə təşkilatlarda işçi dil ingilis, fransız, ispan kimi beynəlxalq dillər olduğuna görə onlar, bir qayda olaraq, oxşar struktur tipləri əhatə edir. Belə abreviaturlar dünyanın əksər dillərində istifadə edilir, bəzi dillərdə olduğu kimi alınmış, özünün qrafik cildini saxlamış, bəzi dillərdə transliterasiya və ya transkripsiyaya uğramışdır. Bir sıra dillərdə isə abreviaturlar milli dilə kəllə edilmiş tam forma əsasında eyni abreviasiya mexanizmi ilə milli dilin vasitələri ilə verballaşmışdır. *Məsələn, USA – ABŞ, UNO – BMT, UNESCO – YUNESKO, WTO – DTT və s.*

3.2.3.“Britaniya dövlət, özəl, eləcə də ictimai təşkilat və idarələrinin media diskursda işlənən abreviaturaları” bəndində sadalanan qruplardan olan abreviaturlar aid olduqları sektora uyğun ixtisasların ayrı-ayrı tematik qruplar şəklində təhlilə cəlb olunur.

Britaniya media diskursu əsasında tədqiqat abreviaturaların dildə sintaktik səviyyədə mənimsənilməsi ilə bağlı material və faktları aşkara çıxarır. Dil sistemində söz birləşmələri sintaktik səviyyənin ilkin vahidləri sayılır. Tədqiqat göstərir ki, abreviatur birləşmələri də dil sistemində müəyyən lay əmələ gətirir. Abreviatur birləşmələrinin müxtəlif struktur modelləri qeydə alınır: 1) abreviatur + abreviatur: *BBC TV, BBC HD və s.*; 2) abreviatur + söz: a) *BBC radio, BBC News, BBC World, BBC Weather, BBC Sport və s.*, b) *Labour MPs, Investigator DC, Tory MP, firm A4e, City PR, Britain's DHA və s.*; 3) abreviatur + rəqəm: *G20, Cop26 və s.*

III fəslin “Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların tematik təhlili” adlı üçüncü paragrafı iki bənddən ibarətdir. “Dövlət və dövlət birlikləri adlarının abreviaturları” adlı bənddə Amerika media diskursunda işlədilən dövlət, ştat, rayon, bölgə, ərazi, poçt abreviaturları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Sadalanan qruplardan olan abreviaturların struktur tərkibi, onların Amerika media diskursunda funksionallığı, orfoqrafiya qaydaları və bu ixtisarlارın orfoqrafik strukturu nümunələr əsasında təhlil olunmuşdur.

Amerika media diskursunda dövlət adlarını ifadə edən ixtisarlار arasında ən işlək olanı U.S. və U.K. abreviaturlarıdır. Britaniya media diskursunda nöqtəsiz, Amerika media diskursunda isə bu abreviaturlar nöqtəli struktura malikdir: *US* – *U.S.*, *UK* – *U.K.* Amerika media diskursunda U.S. və USA abreviaturlarının paralel işlənməsi, həmçinin bu abreviaturların tam formasından istifadə olunması qeydə alınır. Onu da qeyd edək ki, Amerika qəzetlərindən bəzilərində U.S.A. nöqtəli abreviaturu da qeydə alınır.

ABŞ-də ştatların adlarının ixtisarları standart kimi qəbul edilmişdir. Bəzi ştat adlarının standart abreviaturu adın özü kimi qəbul edilmişdir. Məsələn, Alaska – Alaska, Idaho – Idaho, Ohio – Ohio və s. Əgər ştatın adı bir sözdürsə, onda seçilmiş abreviasiya elementindən sonra nöqtə qoyulur. Məsələn, *Arizona* – *Ariz.*, *California* – *Calif.*, *Louisiana* – *La.* və s. Abreviatorda başlanğıc qrafem böyük hərflə yazılır. Adı iki sözdən ibarət olan ştat adları əsasən nöqtəli inisial abreviatur modeli ilə düzəldilmişdir: *Rhode Island* – *R.I.*, *North Carolina* – *N.C.* və s. Lakin burada da vahid qayda gözlənilmir. West Virginia ştatının abreviaturu *W.Va.* şəklindədir. İkinci komponent *blending* üsulu ilə formalaşmışdır. Inisial qrafemlə final qrafem birləşdirilmişdir: *West Virginia*.

Amerika media diskursunda ştat və ərazi adlarının standart abreviaturları və tam formaları paralel işlənir.

“The University of S. Calif fired Lane Kiffin a few hours after the Trojans lost, 62-41, at Ariz. State University, ending the coach’s tumultuous tenure”¹⁷.

3.3.2. “Beynəlxalq təşkilat adlarını bildirən abreviaturlar”

bəndində Amerika media diskursunda işlənən beynəlxalq və dövlətlərarası təşkilatların adlarını bildirən abreviaturlar, milli dövlət və özəl təşkilatların, qeyri-hökumət təşkilatlarının adlarının abreviaturaları, məhkəmə fəaliyyəti ilə bağlı işlədilən ixtisaslar, təşkilat tipini, komissiyaların, müxtəlif profilli idarə və təşkilatların, kompaniya və şirkətlərin adlarını ifadə edən, bank və bank sahəsində fəaliyyət göstərən qurumlara aid abreviaturlar və onların omonimlik xüsusiyyəti tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Amerika media diskursunda abreviaturlar informasiya tematikasıdan asılı olaraq istifadə olunurlar. Qəzetin müəyyən nömrəsində işlək olan abreviatur növbəti nömrə və yaxud nömrələrdə qeydə alınmaya bilər.

III fəslin “Media diskursunda işlənən digər abreviaturlar”

adlanan dördüncü paragrafında yuxarıda sadalananlardan fərqli abreviaturlar araşdırılır. Media diskursunda işlənən abreviaturaların Britaniya qəzetləri üzrə üç, Amerika qəzetləri üzrə iki tematik qrupda təhlili göstərir ki, ən işlək abreviaturlar inisial abreviaturlar tipinə aiddir. Bu struktur tip özü üç alt struktur tipə bölünür: 1) inisial-hərflili; 2) inisial-səsli; 3) inisial-hərflili səsli. İnisial səsli abreviaturlar söz səviyyəsində qəbul edilir və onlar inisial akronimlər də adlandırılır. Tədqiqat media diskursunda inisial-hərflili abreviaturaların məhsuldar olduğunu göstərir. Dilin əlifbasında samitlər və onları ifadə edən qrafemlər çox olduğuna görə ikili, üçlü, dördlü qrafem birləşmələrinin sayı da çoxdur. Bu isə daha çox hərflili abreviaturaların əmələ gəlməsinə səbəb olur. İkinci mövqedə qarışıq inisial abreviaturlar (hərflili-səsli), üçüncü yerdə isə inisial səsli abreviaturlar durur.

¹⁷ Herald Tribune, 01.10.2013, p.14

Qrafik formalaşma baxımından aşağıdakı abreviatur strukturları da vardır: 1) baş hərflili; 2) baş və kiçik hərflili; 3) kiçik hərflili; 4) nöqtəli; 5) rəqəmli; 6) çəp xətlili; 7) defisli; 8) işarə və simvollar. Qeyd edilən 8 struktur modellərin müxtəlif alt modelləri və qrafik işarələrin kombinasiyasından əmələ gələn alt struktur modelləri vardır.

“Nəticə” hissəsində tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Germanşünaslıqda abreviasiya problemi yalnız onların təsnifi və tipologiyası ilə məhdudlaşmayıb, ona aid müxtəlif anlayışların təyini, bu sahədə istifadə olunan terminoloji inventarın, terminlərin nizama salınması və unifikasiyasını da əhatə edir. Abreviasiyanın german dillərində, xüsusən ingilis və alman dillərində sürətlə inkişafı və tətbiqi, bu abreviaturaların ingilis dili vasitəsilə yayılması, beynəlxalq münasibətlər sistemində istifadə olunan ixtisarlara ilkin variantlarının ingilis dilində yaranması, beynəlmiləl abreviatur statusu alması ilə bağlıdır.

2. Müasir dövrdə abreviaturaların aşağıdakı tədqiqat istiqamətləri vardır: a) abreviasiyanın tarixinin öyrənilməsi; b) abreviaturaların yaranma səbəblərinin aydınlaşdırılması; c) abreviasiyanın inkişaf meyillərinin təyin olunması; ç) abreviaturaların təsnifi və tipologiyası; d) abreviatur modellərinin təyin edilməsi; e) abreviaturaların müxtəlif diskurslarda funksionallığının öyrənilməsi; ə) abreviaturaların koqnitiv cəhətdən öyrənilməsi.

3. Abreviaturaların tədqiqatının əsas problemlərinə abreviasiya mexanizminin öyrənilməsi, abreviaturaların düzəlmə prinsiplərinin aydınlaşdırılması, onların struktur-semantik tiplərinin təyin edilməsi, müxtəlif funksional üslublarda abreviaturalardan istifadə olunması xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi məsələləri daxildir.

4. Abreviasiya müasir ingilis dilində linqvistik proses kimi qəbul olunur və sözdüzəltmənin qeyri-morfoloji üsulu adlandırılır. Tam formanın tərkib komponentlərindən götürülmüş inisial qrafem, heca, qrafem birləşməsi, sözlərin hissələri abreviaturun düzəldilməsində istifadə olunur.

5. Abreviaturların tipologiyası onlarda iştirak edən abreviasiya elementlərinə əsaslanmalıdır. Bu elementlər aşağıdakılardır: 1) inisial qrafem/fonem; 2) qrafem/fonem; 3) heca; 4) heca-qrafem; 5) heca+qrafem; 6) sözün hissəsi; 7) nöqtə, defis, çəp xətt və başqa işarələr; 8) söz (çoxkomponentli tam formada). Nöqtə, defis və s. işarələr tam formadan götürülmür, abreviaturlara tam formadan deyil, kənardan daxil edilir.

6. Media diskursunda işlənən abreviaturları tərkibdəki qrafemlərin sayına görə 1, 2, 3, 4 və daha çox komponent olan struktur tiplərə ayırmaq olur. Britaniya və Amerika media diskursunda 24 fərqli struktur tipin (V, C, VV, CC, CV, VC, CCC, CVCV və s.) işlənməsi təsdiqini tapır. Beş və daha artıq komponentdən ibarət olan abreviaturlar az olduğundan onları sait və samitlərin işlənmə ardıcılığına görə ayrıca struktur tiplər kimi ayırmaq xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

7. Media diskursunda müxtəlif komponentli abreviaturlardan istifadə olunur. Ona görə də, abreviaturların komponent təhlilinə ən azı üç cür yanaşmaq mümkündür: 1) abreviaturların komponent sayına görə fərqlənən qruplar şəklində təhlili; 2) abreviaturun komponent müxtəlifliyi əsasında təhlili; 3) abreviatur və tam forma komponentlərinin müqayisəli təhlili.

8. Britaniya və Amerika qəzetlərində işlənən abreviaturların arasında birkomponentlilər azlıq təşkil edir. Belə simvol və işarələr metadil səviyyəsində abreviatur funksiyasını yerinə yetirənlər də, onlar abreviatur deyil, işarə və simvollar kimi qəbul edilir.

9. Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən, fərqli növlü komponentlərin birləşməsindən düzələn ikikomponentli abreviaturlar tərkibdəki hərflərin böyük və kiçik yazılması ilə fərqlənir. Komponentlərdən birincisinin böyük, ikincisinin kiçik, hər iki komponentin kiçik hərflə yazıldığı abreviatur geniş yayılmışdır.

10. Britaniya və Amerika media diskursunda üçkomponentli abreviaturlar inisial birləşmələr əsasında daha çox formalaşır. Üçkomponentli inisial abreviaturların təhlili göstərir ki, onların tam formalarının tərkibində sözlərin sayı çox zaman üçdən artıq olur.

İnisialları abreviatura daxil edilməyən sözlər sözünü, bağlayıcı və artiklları əhatə edir.

11. Abreviaturların tərkibində, eləcə də abreviaturla birgə işlənən rəqəmlər müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Belə abreviaturların komponent təhlili həm tam formadan abreviatura, həm də abreviaturdan tam formaya istiqamətlənmiş şəkildə aparılır.

12. Abreviaturların struktur tipologiyası onların tərkibindəki komponentlər əsasında aparılırsa, tematik bölgü abreviaturların semantikasına görə müəyyənləşdirilir. 1) dövlət orqanları; 2) dövlət və özəl idarələr; 3) birlik, partiya və fondlar; 4) elmi institutlar; 5) ali təhsil müəssisələri; 6) mətbuat, nəşriyyat və nəşrlər; 7) tibb; 8) hərbi.

13. Beynəlxalq təşkilat adlarını bildirən abreviaturlar adın tam forması əsasında düzəldiyinə və belə təşkilatlarda işçi dil ingilis, fransız, ispan kimi beynəlxalq dillər olduğuna görə onlar, bir qayda olaraq, oxşar struktur tipləri əhatə edir. Onların abreviatur formaları dillərin çoxunda istifadə edilir.

14. Britaniya və Amerika media diskursunda abreviatur birləşmələrinin üç struktur modeli qeydə alınır: 1) abreviatur + abreviatur; 2) abreviatur + söz; 3) abreviatur + rəqəm.

15. Britaniya və Amerika media diskursunda abreviaturların struktur tiplərinin və tematik növlərinin işlənməsində əsaslı fərqlər müşahidə olunmur. Abreviaturların təhlili göstərir ki, ən işlək olanlar inisial abreviaturlardır.

16. Media diskursunda qrafik formalaşma baxımından aşağıdakı abreviatur strukturları vardır: 1) baş hərfli; 2) baş və kiçik hərfli; 3) kiçik hərfli; 4) nöqtəli; 5) rəqəmli; 6) çəp xətti; 7) defisli; 8) işarə və simvollu. Abreviasiya mexanizmində və abreviatura əlavə işarə və simvolun daxil edilməsində aşkarlanan fərqlər abreviaturların nöqtəli növündən Amerika media diskursunda istifadəsi ilə bağlıdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Böyük Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturaların təsnifi // – Bakı: Elmi iş. Beynəlxalq elmi jurnal // Humanitar və ictimai elmlər üzrə I Beynəlxalq elmi konfransın materialları (24 iyul 2020), – 2020, – s. 103-106. (DOI: 10.26719/24.07.20/01/103-106)

2. Germanşünaslıqda abreviasiyanın tədqiqi tarixi // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2020. № 1 (102), – s. 109-114.

3. Amerika media diskursunda işlənən beynəlxalq təşkilat adlarını bildirən abreviaturalar // – Bakı: Elmi iş. Beynəlxalq elmi jurnal.– 2022, Cild 16, Say 3, – s. 44-48. DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/44-48>

4. Abreviasiyanın tədqiqinin əsas məsələləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2022. №6, – s. 338-346.

5. Dildə abreviasiya hadisəsi haqqında // “Təhsil, tədqiqat və innovasiyanın vəhdəti” mövzusunda doktorant və magistrantların IV Respublika elmi konfransı, – Naxçıvan: Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, – 29 aprel 2022, – s. 316-321.

6. Abreviaturaların media diskursda işlənməsinin bəzi xüsusiyyətləri // The XXVI International Scientific Symposium: “Şuşa: Triumph of Victory”, May 29, 2022, – Eskishehir / Turkey – 2022, – s. 109-112.

7. Media diskursunda işlənən abreviaturaların tematik bölgüsünə dair // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, – 2022, cild 16, – s. 59-65.

8. The place of abbreviation in a media discourse // Deutsche internationale Zeitschrift für zeitgenössische Wissenschaft / German International Journal of Modern Science, Germany, – 2022. №32, – pp 61-64.

9. Amerika və Böyük Britaniya media diskurslarında işlənən və struktur baxımından müxtəliflik göstərən abreviaturalar// – Bakı: Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2022, seriya 2 (119), – s. 66-69.

10. Mətbuat materiallarının tərcüməsi zamanı abreviaturların törətdiyi çətinliklər// “Xarici dilin tədrisi və tədqiqində ənənəviliyin və müasirliyin vəhdəti” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları (16 iyun 2022) // Naxçıvan, Qeyrət nəşriyyatı, – 2022, – s. 67-68

11. Typology and classification of abbreviations // Buxoro Davlat Universiteti Ilmiy Axboroti, Ilmiy-nazariy jurnal / Scientific reports of Bukhara State University, Bukhara, Uzbekistan, – 2023. № 6, iyul (100), – pp 143-150. UDC:811. <https://buxdu.uz/>
http://buxdu.uz/media/jurnallar/ilmiy_axborot/ilmiy_axborot_6_son_2023.pdf

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2023-cü il tarixində saat _____ Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, AZ7012, Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsas binası, I mərtəbə

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: -----

Kağızın formatı: 60x90 1/16

Həcm: 49 716 işarə

Tiraj: 100